

Darrera intervenció de conservació a l'església de Sant Joan de Caselles a la parròquia de Canillo en el marc dels treballs d'adequació i d'il·luminació interior i exterior

Amb aquesta presentació volem compartir la darrera intervenció de conservació, restauració i millora que el Departament de Patrimoni Cultural ha fet a l'església de Sant Joan de Caselles i explicar com la conservació preventiva, la restauració, la recerca i la difusió són accions claus per a la protecció del patrimoni cultural.

El lema de les Jornades Culturals Pirinenques d'enguany, *La protecció del territori pirinenc*, suggereix un espectre ben ampli de disciplines i continguts. Aquí ens centrarem a parlar de la necessària preservació del patrimoni cultural com a acció per conservar una part significativa de la memòria material d'aquest territori.

Una de les manifestacions arquitectòniques que s'identifica de manera clara amb els Pirineus és el romànic. Aquest estil testimonia l'impuls i el desig de renovació que ostentaven fa un mil·lenni els comtats i incipients regnes cristians al nord de la península Ibèrica fins a esdevenir una icona medieval marcada de manera molt evident per la proliferació d'esglésies i capelles.

Depenent de la posició en què ens trobem dins del marc geogràfic de la serralada pirinenca, les construccions són més o menys grans, els elements pictòrics i l'artesanía entre els segles X i XIII presenten particularitats locals i també elements comuns que han ajudat a definir l'estil arquitectònic del romànic fins al punt que els especialistes parlen del Pirineu romànic com d'una regió artística. Aquest fenomen artístic és la materialització cultural d'una societat feudal cristiana que s'expressa de forma austera i sòbria i que s'estableix en molt poc temps en nuclis habitats, petits o grans, llocs de pas per allunyats que estiguin, per esdevenir un símbol d'identitat per a les poblacions que se l'apropien com a espais comunitaris més enllà de la pràctica del culte religiós.

A Andorra han perdurat fins als nostres dies més de 30 esglésies d'època preromànica, algunes de les quals tenen el seu origen en època preromànica. Totes elles són reconegudes i protegides al màxim nivell per la Llei 9/2003 del patrimoni cultural, declarades

Cinta Pujal i Carabantes. Cap de l'Àrea de Patrimoni Cultural. Govern d'Andorra

bé d'interès cultural en la categoria de monument. És un compromís de les administracions i la ciutadania en general la protecció d'aquest patrimoni, potenciant la seva conservació, coneixement i difusió.

Article 1.1 de la Llei 9/2003 del Patrimoni Cultural d'Andorra. Objecte

S'entén per conservació totes les operacions destinades a la comprensió d'una obra a conèixer-ne la història i el seu significat, a assegurar-ne la salvaguarda material i, eventualment, la restauració i la valorització.

S'entén per restauració el conjunt d'operacions tècniques i científiques destinades a garantir, en el marc d'una metodologia crítica i estètica, la continuïtat d'una obra d'art.

S'entén per conservació integrada el conjunt de mesures que tenen com a finalitat assegurar la perennitat del patrimoni cultural immoble i vetllar pel seu manteniment en un entorn adequat, ja sigui construït, ja sigui natural i per l'adaptació respectuosa amb els seus valors fonamentals a les necessitats de la societat.

Aquesta informació de context l'hem volgut precisar i explicitar perquè en tots els treballs de conservació i restauració hi ha una voluntat manifesta de protegir i una reflexió, recerca i metodologia, que va estretament relacionada amb els valors culturals dels elements que es tracten.

La darrera intervenció de conservació i restauració que des del Departament de Patrimoni Cultural s'ha fet a l'església de Sant Joan de Caselles aplica la metodologia en pro de la protecció del patrimoni cultural en sentit ampli, és a dir, també en la de donar valor, revisar el relat històric i difondre el patrimoni cultural, en aquest cas d'Andorra.

Sant Joan de Caselles és una església d'origen romànic, datada als segles x-xi,¹ construïda damunt d'un turonet a la sortida del poble de Canillo en direcció cap a França. Tant si es va direcció a França com si s'entra a Andorra pel Pas de la Casa, no passa desapercebuda per les seves equilibrades proporcions, tant del campanar com de la nau, està estratègicament emplaçada i la seva arquitectura s'integra amb el paisatge. I és per aquest motiu que és molt fotografiada i dibuixada pels excursionistes i turistes que han vingut i venen a Andorra.

Vista de Sant Joan de Caselles, 1934. Maurice Utrillo.
Fons: APC

Sant Joan de Caselles, 1902-1904. Autor: Guillem de Plandolit. Fons: ANA_FGP_448

Tot i les seves reduïdes dimensions, és un dels exemples més coneguts i rellevants del romànic andorrà. La primera documentació coneguda que esmenta de manera expressa l'església de Sant Joan és del 1312 en la visita arquebisbal d'aquell any, com a església subjecta al rector de Sant Serni de Canillo, relació que es confirma els anys 1461 i 1513.² Tot i això a les concòrdies dels anys 1162 i 1176 hi figuren pobladors del nucli de Caselles i també al segle XVIII, en el *Politar andorrà*³ escrit pel prevere Antoni Puig fa esment a un nucli reduït anomenat Mas de Caselles. Sobre aquest nucli de població els investigadors Domènec Bascompte, Meritxell Mateu i Albert Pujal han aportat més dades i referències documentals.

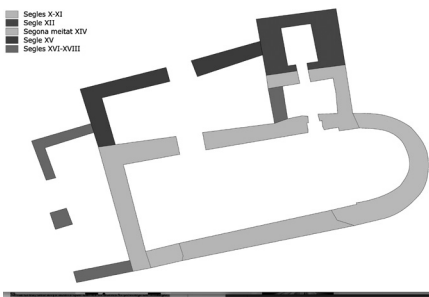
La nau i el campanar van ser construïts entre els segles x i xii. Els porxos que cobreixen l'entrada principal i la façana de ponent són posteriors, probablement dels segles xv i xvi-xviii.

La planta és trapezoïdal, amb un únic absis al nord, que des de l'exterior abraça la totalitat de l'amplada de la nau amb una petita finestra de mig punt que a l'interior és cobert per una volta de quart d'esfera i separat de la nau per una reixa.

El campanar és segurament la part més característica de l'edifici: és de planta quadrada i estil llombard i es troba separat de la nau. La part inferior és cega i més amunt hi ha tres pisos de finestres: el primer amb tres obertures de mig punt, una a cada façana. El segon nivell és format per quatre obertures, una a cada façana, tres d'elles geminades; el tercer nivell és similar al segon i la coberta és quatre aigües.

A l'interior de l'església hi ha elements importants del romànic com és un Crist Majestat fet en estuc i policromat, que va ser descobert sota el soler de l'altar durant una campanya de restauració que l'any 1963 va impulsar el Consell General amb els pintors i historiadors de l'art Rafel Benet i Manuel Humbert.⁴ Arran d'aquesta intervenció, es va localitzar la seva ubicació originària, una creu en baix relleu que hi havia en un dels murs de la nau, i es va poder destapar la decoració mural romànica que l'envolta actualment. Una pintura realitzada al fresc amb la representació del sol i la lluna a la part superior, i els personatges de Stefanon i Longinos a la part inferior. Aquestes pintures descriuen el passatge evangèlic del

Segles X-XI
 Segle XII
 Segona meitat XIV
 Segle XV
 Segles XVI-XVIII

Planta de l'església de Sant Joan de Caselles. Fons: APC

Campanar de Sant Joan de Caselles. Fons APC

calvari: Stefanon, que dona beure a Jesús; el centurió Longinos, que li clava la llança al costat; la lluna i el sol mig tapat, que recorden que la terra es cobrí de tenebres en expirar Jesús.

A l'absis, el retaule major datat del 1537, de gran qualitat artística, amb influències del renaixement italià i germànic i atribuït a Miquel Ramells i Guiu de Borgonyó,⁵ té cinc carrers, el central ocupat per una imatge de Sant Joan Evangelista i els quatre laterals amb escenes de la vida de sant. A la predel·la es veuen escenes de la Passió.

Separant l'altar de la nau hi ha una reixa de ferro forjat probablement del segle XVIII, protegeix l'altar i l'absis. Al sostre, les bigues de fusta de la coberta s'encaixen entre elles com un trencaclosques i els llistons decorats li acaben de donar una discreta originalitat.

Per tots els elements propis i posats en context, Sant Joan de Caselles forma part de la candidatura multinacional a patrimoni mundial de la Unesco anomenada *Els testimonis materials de la construcció de l'estat dels Pirineus: el Coprincipat d'Andorra*, juntament amb el castell de Foix, Sant Romà de les Bons, Sant Martí de la Cortinada, Sant Climent de Pal, Santa Coloma, el jaciment de la Roureda de la Margineda, el jaciment del Roc d'Enclar, la Casa de la Vall, Sant Serni de Nagol, Sant Miquel d'Engolasters i el conjunt catedralici de la Seu d'Urgell.

Crist en estuc. Fons APC

Metodologia per a la intervenció a Sant Joan de Caselles en motiu dels treballs d'adequació i il·luminació

L'equip del Departament de Patrimoni Cultural tenia clar que amb una nova il·luminació la mirada sobre el monument canviaria. Per tant, calia planificar una intervenció de conservació i restauració amb una visió de conjunt, integrada i alhora sostenible. Per començar s'havia de disposar de la documentació històrica i conèixer les anteriors intervencions realitzades. Fer especial atenció als elements a destacar de l'interior, com l'altar major, el retaule del segle XVI, el Crist en estuc, el mobiliari, les bigues de fusta i els llistons policromats del sostre i també a l'exterior, la il·luminació posaria de relleu els elements arquitectònics més singulars i significatius.

Amb la diagnosi feta i sota el principi que totes les intervencions han de ser realitzades per professionals del patrimoni cultural, calia redactar un projecte i implicar a tot l'equip que hi intervindria. Convenia que tots els professionals entenguessin la necessitat de respectar els principis ètics i les bones pràctiques de conservació per garantir que la intervenció no afectés negativament la integritat històrica i estètica del monument.

El projecte d'il·luminació de Sant Joan de Caselles es convertia en un projecte de restauració i millora del monument prou important com per organitzar un equip de treball multidisciplinari format per tècnics del Departament de Patrimoni Cultural, un assessor extern i les empreses professionals externes necessàries per cada fase de la intervenció. El Comú de Canillo i FEDA van formar part del finançament del projecte i del seguiment de la intervenció. El mossèn de Canillo va acceptar amb molta paciència l'aturada de totes les activitats a l'església fins a la finalització de la intervenció. Val a dir que l'església de Sant Joan de Caselles és molt popular entre els ciutadans andorrans i té un elevat valor simbòlic per moltes famílies de Canillo, amb la qual cosa és d'agrair el fet d'haver pogut treballar sense pressió de calendari.

Documentació i anteriors intervencions

L'església havia ja experimentat diverses restauracions al llarg dels anys per tal de preservar la seva estructura i llegat.

Està documentat que els anys 1933 i 1934, els Amics de l'Art Vell de Barcelona, sota la direcció de l'arquitecte Cèsar Martinell, van fer diferents actuacions a l'església amb l'objectiu de conservar i fer valer el romànic d'Andorra. En aquesta intervenció es van recuperar algunes de les obertures de la nau i del campanar que havien estat tapiades, es van refer parts de la coberta, es va arranjar l'absis, restaurar els mainells i consolidar la nau i el campanar.

Més endavant, entre els anys 1962 i 1963, es va fer una segona restauració promoguda pel Consell General, sota la direcció de Rafael Benet i Manel Humbert, que va consistir en la restauració del retaule major, l'interior de la nau i el Crist romànic fet en estuc que va ser localitzat enterrat als peus de l'altar en enretirar una tarima.

Entre els anys 1987 i 1990 els arquitectes Víctor Naudi i Jordi Sala van executar el projecte d'enjardinament i arranament del camí perimetral de l'església. Adequant una zona de jardí i instal·lant una barana amb tubs horitzontals subjectada per uns pilars de formigó revestits amb pedra i instal·lant diferents paviments i esgraons d'accés a l'església, així com diversos punts de llum a l'exterior. Aquest projecte va motivar la programació de l'excavació arqueològica de la necròpoli.

L'any 1988 l'equip responsable del Patrimoni Cultural va programar l'excavació arqueològica de la necròpoli de Sant Joan de Caselles en col·laboració amb la Universitat de Barcelona, i durant la qual es van exhumar 240 individus datats entre els segles X i XIV. L'estudi i resultats formen part de la tesi doctoral de Maria Rosa Aran Martínez: La necròpolis de Sant Joan de Caselles (Canillo, Andorra). Estudi arqueològic i antropològic, publicat l'any 2021 <https://www.tesisenred.net/handle/10803/673569#page=1>

L'arqueologia ens permet fer una lectura històrica i detallada del monument. A partir d'anàlitzes de restes orgàniques es pot aproximar la datació, i mitjançant l'excavació i l'estudi s'obté informació que d'una altra manera no disposaríem. Aquesta és la necròpoli coneguda en la què s'han trobat més individus, per tant, no és gens agosarat pensar que el nucli de l'entorn de Caselles tingués com a centre de culte l'església de Sant Joan. Això feia i fa que tot l'espai perimetral no excavat segueixi sent espai de presumpció arqueològica.

Des d'aleshores fins a l'any 2022 s'havien anat fent actuacions puntuals de conservació preventiva per garantir la seguretat estructural i fer-la accessible als visitants.

Intervenció 2022-2023

La intervenció va ser motivada per la voluntat de posar en valor el monument a través de millorar la il·luminació (interior i exterior) de manera delicada, sensible i integrada a partir d'un projecte dissenyat per l'arquitecte especialitzat en il·luminació monumental Yon Anton Olano. La realització i direcció del projecte va ser adjudicada al despatx d'arquitectura de Miquel Mercè, l'obra a construccions Purroy que va subcontractar l'empresa PIME, SA per als treballs d'electricitat i il·luminació; la restauració dels béns mobles i la fusteria de les encavallades, llistons del sostre i terra, a l'empresa de restauració de Vell a Bell, i l'arrebossat i pintura a la calç de l'interior a Pintura lo Antic. La recerca, la restauració, la intervenció arqueològica, la direcció general i la coordinació del projecte es va fer des del Departament de Patrimoni Cultural amb l'assessorament del conservador Eudald Guillaumet.

El projecte preveia, al mateix temps que il·luminar el monument, millorar l'entorn immediat de l'església retornant en la mesura del possible la lleugeresa i la sobrietat de la imatge de les fotografies de principis del segle xx en les quals la capella s'erigia damunt del turó amb tot el seu protagonisme. Això suposava eliminar els pilars de formigó revestits amb pedra i les baranes horitzontals que l'envoltaven des de l'any 1987 substituint-les per unes més segures i lleugeres. La millora de la qualitat i l'acabat del paviment del camí del voltant del monument també va formar part d'aquesta intervenció que es va solucionar amb la col·locació d'un paviment fet amb calç i terra batuda del lloc, obtenint així un paviment més continu, regular i més integrat.

També calia revisar i millorar elements estructurals de l'església i de seguretat de les instal·lacions. Rejuntar algunes esquerdes, impermeabilitzar una part dels murs, restaurar parts del soler de fusta que s'havien malmès a conseqüència de la humitat així com actualitzar tota la instal·lació elèctrica i el sistema d'alarma, millorant la seguretat en el seu conjunt.

Durant els treballs d'excavació per soterrar la instal·lació elèctrica i en diferents llocs al voltant de l'església es van localitzar deu tombes que s'afegeixen a les 240 ja conegudes. Aquestes van ser excavades i exhumades. La més singular destacable, és una que es trobava al peu de l'actual escala de la porta principal, fora del porxo. L'individu inhumat duia un anell de bronze i una clau de ferro que actualment estan en procés de restauració. L'aixovar en els enterraments a Andorra és poc freqüent per tant, una troballa d'aquest

Detall de les bigues i encavallades.
Fons: APC

tipus és excepcional i s'intueix que es deuria tractar de l'enterrament d'una persona rellevant.

D'altra banda, mentre es feien els treballs d'impermeabilització del terreny de la zona del mur sud de l'església i on s'havien localitzat i exhumat dos tombes, es va trobar una petita cavitat de formació geològica d'uns 4 m³ que va ser analitzada i reconeguda pels geòlegs com a formació natural que podria ser de fa uns 15.000 anys, és a dir, del moment de la desaparició de la glacera quaternària en aquesta zona. El més probable és que durant la construcció de l'església, entre els segles *x* i *xii*, no es detectés ni es tinguessin sospites d'aquesta cavitat. Davant la troballa es va aprofitar per a assegurar el terreny i es va prosseguir amb els treballs d'impermeabilització.

La il·luminació exterior per a les parts elevades es va fer amb la instal·lació de màstils i focus al terra per crear una il·luminació difusa sobre els murs, també es van instal·lar valises per harmonitzar la il·luminació de la voravia de davant del monument i integrar tota la instal·lació a la pròpia arquitectura del monument per ser-hi present sense ser vista.

A l'interior de l'església es va fer una intervenció global, començant per la neteja i tractament de les encavallades. Durant aquest procés es va poder observar i documentar que no hi ha cap element afegit que subjecti les bigues, aquestes estan marcades en els punts d'encaix i s'acoblen les unes amb les altres de manera precisa i inequívoca com un trencaclosques. Es van revisar i netejar totes, així com també es van netejar i tractar els tegells policromats, que amb la il·luminació actual prenen un discret protagonisme. En el projecte de tractament de l'arc triomfal, es va valorar recuperar la policromia⁶ dels carreus que estava sota dos

Sant Joan de Caselles. Enterrament.
Fons: APC

Clau i anell exhumats. Fons: APC

Treballs arqueològics. Fons: APC

Encavallades i marques d'encaix.
Fons: APC

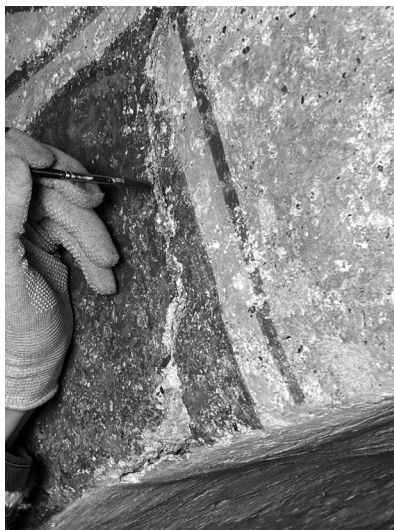

Encavallades i marques d'encaix.
Fons: APC

capes de pintura a la calç no afins a la naturalesa dels originals. Amb l'objectiu que tot el conjunt quedés visualment integrat es va optar, en aquesta part, per fer un retoc final amb pintura especial per a la restauració de pintura mural, d'aspecte mat i reversible a l'aigua.

La intervenció al Crist romànic fet en estuc i situat al mur sud, envoltat per les pintures d'Estefanon i Longinos, el sol i la lluna, va ser mínima atès que serà motiu d'una restauració futura i una oportunitat per aprofundir en la comprensió de la seva història i la seva importància en el context religiós i artístic de l'església.

Al mur sud també penjat a la paret, hi havia un frontal d'altar dedicat a Sant Joan Evangelista, que en algun moment, segons fotografies havia format part de l'altar major. Calia restaurar-lo i retornar-lo al lloc original. La resta de mobiliari de l'església es va netejar i restaurar, com per exemple: els bancs, les caixes, les escales que van cap al cor, les baranes de l'escala, les portes i porticons, les bigues i la reixa que separa la nau de l'altar.

Retoc de la policromia de l'arc triomfal. Fons: APC

Interior abans de la intervenció. Fons: APC

Interior després de la intervenció. Fons: APC

Cal dir que en els processos de restauració i conservació hi ha una part important d'execució i de coordinació i direcció. Una mirada integral inclou: l'avaluació inicial per part de professionals en conservació-restauració, la recerca històrica, el coneixement de l'arquitectura i del patrimoni cultural; la redacció del projecte, la planificació, l'elaboració del calendari i la previsió pressupostària. En la part de coordinació i direcció cal preveure incidències i imprevistos, i cal posar de manifest que en aquest cas tant el calendari com el pressupost no es va desviar per sobre de l'esperat. Un cop acabada la intervenció i no menys important en patrimoni cultural és la redacció de les memòries finals que també formen part del projecte.

Visites al públic en general i estudiants. Fons: APC

Finalment per donar a conèixer els treballs realitzats es va fer una inauguració amb les autoritats comunals, eclesiàstiques, col·laboradores i les persones implicades directament amb el projecte. Durant tot un mes es van programar visites guiades on els tècnics explicaven el projecte, es van fer activitats en dates assenyalades com la celebració de les Jornades Europees del Patrimoni i es van publicar articles a la premsa, revistes i a les xarxes socials.

Amb aquesta intervenció es va millorar l'estat de conservació del monument, així com la seva integració al paisatge que l'envolta. Es tracta d'una acció que contribueix a donar valor al monument amb l'execució d'accions de conservació, la implementació de mesures d'eficiència energètica i reducció de la contaminació lumínica i contribuint a la protecció del monument tot mantenint els valors històrics, artístics i la seva espiritualitat.

Informació tècnica

Projecte d'adequació i d'il·luminació interior i exterior de Sant Joan de Caselles a la parròquia de Canillo.

Projecte d'il·luminació: Yon Anton Olano

Projecte i direcció d'obra: Miquel Mercè

Obra: construccions Purroy

Il·luminació: PIME SA

Diagnosi estructural: BBG estructures, recerca i rehabilitació

Tractament i restauració de fusteria: De Vell a Bell

Pintura i estucat de les parets: Pintura art i decoració lo Antic

Arqueologia: Patrimoni Cultural

Restauració: Patrimoni Cultural

Assessorament: Eudald Guillaumet

Direcció general i coordinació: Patrimoni Cultural

Col·laboració: Comú de Canillo. FEDA,

Execució: novembre del 2022-juny del 2023.

Pressupost total: 205.438 €

Notes

1- Datació extreta a partir del resultat d'analítiques de diversos materials i restes exhumades.

2- *Andorra Romànica*, Govern d'Andorra, 1992.

3- El *Polítar andorrà* és una compilació dels costums d'Andorra realitzada pel sacerdot Antoni Puig l'any 1763, amb el títol complet *Polítar andorrà. De la antiquitat, govern i religió, dels privilegis, usos, preheminències, consuetuds i prerrogatives de la Vall d'Andorra*.

4- Informe sobre la excavació i restauració de l'interior de Sant Joan de Caselles, 1963. Fons PCA i també a: "Importante hallazgo en Canillo (Andorra)", publicat al *Diario de Barcelona* l'1 d'octubre del 1963.

5- *L'art de l'època moderna a Andorra. Segles XVI-XVIII*. Govern d'Andorra, 2017.

6- La policromia de l'absis havia estat lleugerament recuperada en la restauració dels anys 60 de Manel Humbert i Rafel Benet.